

Examina novitiorum
(Egzaminy nowicjuszów)
jezuitów z Braniewa z lat 1569-1574

Wstęp i opracowanie
Justyna Łukaszewska-Haberkowa

Akademia Ignatianum
Wydawnictwo WAM

Kraków 2012

STUDIA I MATERIAŁY
DO DZIEJÓW JEZUITÓW POLSKICH
pod red. Andrzeja Pawła Biesia SJ i Ludwika Grzebienia SJ

T. 21

„*Examina novitiorum*” (Egzaminy nowicjusów) jezuitów z Braniewa
z lat 1569-1574. Wstęp i opracowanie Justyna Łukaszewska-Haberkowa

T. 21

Examina Novitiorum (Jesuit Entrance Examinations)
Taken in Braniewo Between 1569-1574.
Edited by Justyna Łukaszewska-Haberkowa

© Akademia Ignatianum, 2012
ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków

Na okładce
kardynał S. Hozjusz prowadzi grupę zakonników
do budynku ufundowanego kolegium
(Tomasz Treter, *Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii*,
Rzym 1588, ryc. nr 62)

Projekt okładki
Andrzej Sochacki
Redakcja techniczna
Jacek Zaryczny

ISBN 978-83-7614-067-4 (Ignatianum)
ISBN 978-83-7767-050-7 (WAM)

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 KRAKÓW
tel.: 12 62 93 200 • faks: 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel.: 12 62 93 254-255 • faks: 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA
tel.: 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks: 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Spis treści

Wstęp	7
Egzamin kandydacki	8
Pytania dodatkowe	11
Egzamin na profesa. Egzamin na koadiutorów duchownych i scholastyków	14
Uwagi ogólne odnoszące się do egzaminów	15
Egzamin <i>pro indifferente</i>	18
<i>Examina novitiorum</i> z Braniewa	19
Zasady wydania. Uwagi edytorskie	21
Pozycje bibliograficzne	25
Indeksy. Nazwisk osób egzaminujących i składających egzamin	29
<i>EXAMINA NOVITIORUM</i>	37
<i>Examina Novitiorum (Jesuit entrance examinations) taken in Braniewo between 1569-1574</i>	221
Indeks nazw geograficznych	223
Indeks osobowy	227

Wstęp

Powołanie do życia w zakonie wymaga wyraźnie sformułowanej decyzji. Niezależnie od tego, które zgromadzenie czy wspólnotę, ktoś wybiera. Kierując się koniecznością jasno określonej decyzji, niektóre z zakonów wystawiają kandydata na nowicjusza na swego rodzaju próbę, np. odsyłając go z nakazem powrotu po upływie określonego czasu. Naturalnie takie postępowanie służy utrwaleniu powołania, choć bywa niekiedy trudnym doświadczeniem.

Towarzystwo Jezusowe, choć nie jest zakonem o bardzo ściślejszej regule, w II tomie „Instytutu Towarzystwa Jezusowego”¹ wyraźnie zaznacza, że od kandydata na nowicjusza wymaga się zdecydowanego powołania do życia zakonnego jako jezuitę. Jako pomoc w rozeznaniu, czy ktoś do tego się nadaje, służy egzamin sprawdzający. W związku z tym, że wstąpienie do zakonu nie zawsze jest tożsame z konkretnie postrzeganą rolą, funkcją czy zadaniem, na różnych etapach rozwoju duchowego nowicjuszy poddaje się różnym egzaminom: przed przyjęciem do zakonu, przed

¹ *Instytut Towarzystwa Jezusowego* jest zbiorem podstawowych założeń konstytucyjnych i prawnych obowiązujących zakon. W kolejnych tomach Instytutu znajdują się: Bulle papieskie i przywileje zakonu (t. I), Egzamin, Konstytucje, Dekrety Kongregacji Generalnych i Formuła Kongregacji (t. II), Reguły, *Ratio studiorum*, Ordynacje i Ćwiczenia duchowne (t. III). Niezależnie od wydania (wyd. 1, 1638 w Antwerpii, zawiera 15 tomów, wyd. 2 i 3, 1705, 1757 w Pradze, zawiera 2 tomy, wyd. 4, 1827-1836 w Awinionie, zawiera 7 tomów, wyd. 5, 1867-1891 w Rzymie, zawiera 3 tomy, wreszcie ostatnie, najczęściej cytowane, 1892-1893 we Florencji, zawiera 3 tomy) kolejne części stanowią odrębne elementy i tak się je cytuje.

złożeniem ślubów (zarówno przez kleryków jak i braci), po zakończeniu kolejnych lat nauki w seminarium, przed złożeniem ostatnich ślubów, przed święczeniami oraz w innych szczególnych chwilach, np. przed wysłaniem na misje zagraniczne, przed otrzymaniem stopnia doktora, przed nominacją na przełożonego².

Niezwykle szczegółowe badanie kandydata do zakonu odbywało się według zasad określonych w ordynacji przez wizytatora Giovanniego (Jana) Argenti, które zostały zatwierdzone przez generała Klaudiusza Akwawiwę³. Stało się to pod koniec XVI wieku. Zgodnie z kwestionariuszem kandydatowi należało zadać 14 pytań: o pochodzenie, wiek, wyznanie, rodzeństwo, odebraną naukę i dotychczasową pracę, przebyte choroby, rozeznanie powołania oraz znajomość języków.

Przedmiotem niniejszej publikacji są jedyne zachowane dla Polski XVI wieku egzaminy do nowicjatu kolegium braniewskiego (*Examina novitiorum*) z lat 1569-74. Są one niezwykle cenne, ponieważ stanowią jedyny tego rodzaju przykład, a także zawierają wiadomości o pochodzeniu, rodzinie oraz wykształceniu kandydatów.

Egzamin kandydacki

Na egzamin kandydata do nowicjatu w Towarzystwie Jezusowym, jak zaznaczono wcześniej, składa się szereg pytań, które można pogrupować w osiem rozdziałów. Cztery pierwsze dotyczą ogólnych wiadomości na temat życia i nastawienia przyszłego nowicjusza. Te pytania zadaje się wszystkim kandydatom do zakonu. Natomiast pozostałe cztery mają

² W przeszłości egzaminy, w zależności od tego, kiedy je składano, posiadały pewną rangę. Ze względu na odmienną charakterystykę, niektóre z nich miały odrębne nazwy, np. przed przyjęciem kandydatów do zakonu (*Examen admittendorum ad probationem*), przed złożeniem przez kleryków lub braci zakonnych ślubów (*Examen scholasticorum ante vota*), przed złożeniem ostatnich ślubów (*Examen ad gradum*), przed otrzymaniem stopnia doktora (*Examen ad doctoratum*), przed nominacją na przełożonego (*Examen ad gubernandum*). Natomiast w wypadku mniej ważnych, nie stosowano ściśle określonej formy i sprecyzowanych pytań, a miały one charakter rozmowy. Niemniej jednak wszystkie egzaminy zostały unormowane dokładnie według przepisów Instytutu i osobno opisane w Konstytucjach zakonu.

³ Kludiusz Aquaviva (Acquaviva, pol. Akwawiwa) (ur. 14 IX 1543, zm. 31 I 1615) był generałem Towarzystwa Jezusowego w latach 1581-1615. Jako przełożony jezuitów zwracał szczególną uwagę na rozwój misji, ale przede wszystkim zabiegał i doprowadził do wydania poprawionej wersji reguły i konstytucji zakonnych napisanych przez św. Ignacego Loyolę. W 1591 roku zostały one zatwierdzone przez papieża Grzegorza XIV.

charakter mniej uniwersalny i nie stawia się ich wszystkim, a w zależności od tego, czy dany kandydat prosi o przyjęcie w na brata (rozdz. 6) czy na księdza (rozdz. 5)⁴.

Zasadniczo wszyscy przystępujący do egzaminu powinni odbyć tę szczególną rozmowę w chwili przekroczenia domu pierwszej probacji, niekiedy jednak nie jest to możliwe. W takich sytuacjach przesuwana jest jej termin, ale na bardzo krótki okres czasu. Niekiedy również (wiele podobnych przykładów można znaleźć w niniejszym opracowaniu, por. dalej) miejsce, w którym odbywa się egzamin, nie jest miejscem właściwej probacji. W każdym razie wszelkie odstępstwa od zasady należy omówić z przełożonym danego domu, gdyż wszyscy kandydaci, zanim zostaną przyjęci na probację, powinni wyjawić zwłaszcza te sprawy, które mogłyby wykluczyć ich przyjęcie do zakonu.

Jak zaznaczyłam wcześniej, zasadniczy podział przy przyjęciu do zakonu, odnosi się do funkcji, które kandydat chce pełnić w swym dalszym życiu. I tak można zostać zakonnikiem, czyli księdzem. W tym wypadku po odbyciu odpowiedniej próby i złożeniu profesji czterech ślubów (posłuszeństwa, ubóstwa i czystości oraz specjalnego ślubu posłuszeństwa Ojcu Świętemu) zostaje się *profesem*, księdzem. Zgodnie z ustaleniem Instytutu takich kandydatów przyjmuje się jako pierwszych. Druga grupa to koadiutorzy (*coadiutor spiritualis* lub *coadiutor temporalis*)⁵, którzy służą Bogu i wspierają Towarzystwo w sprawach duchowych

⁴ *Instit. SI*, kol. II, s. 1-23.

⁵ Według postanowienia św. Ignacego, do zakonu poza zakonnikami – księżmi (zwanymi profesami lub koadiutorami duchownymi) przyjmowano również braci, którzy mieli im pomagać w pracy. Profesi realizowali swe powołanie w pracy duszpasterskiej, zarządzając dobrami zakonu lub wyjeżdżając na misje (zagraniczne lub tzw. ludowe), natomiast koadiutorzy duchowni mieli wykształcenie mniej teoretyczne, często skrócone, a bardziej nastawione na czynną pracę. O ile ci pierwsi poświęcali się studiom teologicznym także po zakończeniu edukacji, o tyle koadiutorzy pełnili posługę duszpasterską udzielając sakramentów, głosząc kazania, nauczając podstaw wiary i katechizmu. Sprawowali również funkcje związane z życiem codziennym zakonu, np. prokuratorów (w terminologii zakonnej ekonomów). Z kolei trzecia grupa, czyli koadiutorzy doczesni (bracia świeccy, bracia zakonni) zajmowali się wyłącznie praktyczną stroną życia domów zakonnych. W związku z tym wymagano od nich wykształcenia zawodowego, umiejętności lub odpowiednich zdolności, by w czasie nowicjatu nauczyli się jakiegoś rzemiosła. Niekiedy wśród koadiutorów doczesnych zdarzali się bracia posiadający tak dużą wprawę i talenty, że mogli w zakonie w dalszym ciągu pełnić te same funkcje, co w świecie. Trafiali się jednak i tacy, którzy nie umieli nawet pisać i analfabetami pozostawali do końca życia, gdyż założenia Instytutu nie dawały im możliwości nauki. Naturalnie nie zmniejszało to ich zasług dla zakonu. Wyrównanie kwestii wykształcenia u jezuitów dokonało się dopiero w XX wieku, do tego czasu obowiązywała zasada, że w każdym domu zakonnym może znajdować się tylko taka liczba braci i profesów,

i doczesnych⁶. Obowiązują ich trzy śluby (pominąwszy szczególny)⁷. Wśród składających egzamin ponadto istnieją jeszcze dwie inne grupy: pierwsza tych, których przyjmuje się na scholastyków, czyli na księży, bez określenia czy na profesa, czy koadiutora duchownego (w egzaminie: *pro scholastico*) oraz druga: bez określenia, jaką funkcję chce pełnić nowicjusz w przyszłości (*pro indifferente*).

Scholastycy to kandydaci, którzy wykazują odpowiednie zdolności i zamiłowanie do studiów oraz chcą zdobyć wykształcenie, aby następnie wstąpić do Towarzystwa i zostać księżmi. Wymaga się od nich także trzech ślubów: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa wraz z przyrzeczeniem wstąpienia do Towarzystwa. Natomiast czwarta grupa to kandydaci, co do których decyzję można odsunąć nieco w czasie, poddając ją ocenie przełożonego. Winien on ocenić talenty i możliwości danego człowieka. Okres nowicjatu przed dopuszczeniem do profesji lub złożenia prostych ślubów trwa dwa lata.

Przy określeniu, iż dany kandydat nie jest pewien swego dalszego statusu, w egzaminach, na marginesie lub w treści zapisanej rozmowy, pojawia się określenie *pro indifferente* (w dalszej części zapisu także: *et est indifferens* lub *et dicit se esse indifferentem*). Jednak określenie to odnosi się również w szczególnych wypadkach do innych grup. Wówczas oznacza nastawienie kandydata, stan jego duszy, czy też psychiczną gotowość na przyjęcie w Towarzystwie każdego zadania wyznaczonego mu przez przełożonego.

Pierwsza i najbardziej ogólna część egzaminu, która obowiązuje wszystkich wstępujących, wymaga od nich z reguły odpowiedzi

która jest niezbędna do prowadzenia danej placówki. Dla braci liczba wynosiła 1/3, a dla profesów 1/4 wszystkich mieszkańców.

⁶ Por. G. E. Gauss SJ, *Bracia w Towarzystwie Jezusowym w świetle dokumentów Zakonu i Stolicy Apostolskiej*, tłumaczenie i uzupełnienia br. D. Wojciechowski SJ, Lublin 2001, s. 21-32.

⁷ Podział na profesów trzech i czterech ślubów obowiązywał w początkowym okresie działalności Towarzystwa. Księża, którzy złożyli wszystkie trzy śluby podstawowe oraz jeden szczególny, w okresie probacji musieli wykazać się wyjątkowymi predyspozycjami. Dopuszczenie do złożenia wszystkich czterech ślubów opisywały szczegółowe przepisy i musiały mu towarzyszyć odpowiednie kwalifikacje kandydata: zarówno duchowe, jak i intelektualne. W wypadku niektórych godności i funkcji zakonnych wymagano, by osoby je sprawujące miały cztery śluby. Natomiast pozostali profesy, zwani profesami trzech ślubów, stanowili liczną i odrębną grupę, tzw. koadiutorów duchownych. W egzaminach do nowicjatu nie zaznacza się tego podziału, ponieważ wynika on niejako z dalszego etapu formacji i kandydat nie mógł wskazać go *a priori* [*Instit. SI*, kol. III, s. 686-688 (indeks)].

negatywnej. Pytania dotyczą mianowicie tego, czy kandydat jest lub był odstępcą od wiary; czy dopuścił się zabójstwa; czy wstępował do innego zgromadzenia zakonnego lub był związany węzłem małżeńskim, itp., wreszcie, czy cierpi na jakąś chorobę lub jest ułomny. Powyższe pytania stanowią II rozdział egzaminu podstawowego⁸. W pierwszym podaje się imię, nazwisko, miejsce pochodzenia, imiona rodziców oraz status ich związku.

Właściwy egzamin generalny to zawartość pozostałych punktów rozmowy. W początkowym okresie funkcjonowania Towarzystwa, zapisy te były bardzo szczegółowo przepracowywane. Stopniowo, w związku ze zmianą kulturową i umocnieniem się zakonu odpowiedzi na pytania stały się bardziej stereotypowe, o czym będzie mowa dalej.

Pytania dodatkowe

W uzasadnionych sytuacjach, egzamin dla kandydatów, można poszerzyć o dalsze pytania, które pozwalają lepiej poznać daną osobę. Zostały one opisane dokładniej w kolejnym, trzecim rozdziale *Institutu Towarzystwa*. Naturalnie jeśli odpowiedzi wymagają dochowania tajemnicy, zobowiązani są do tego wszyscy egzaminujący, a osoba składająca egzamin winna odpowiadać szczerze.

Kandydat powinien zatem przedstawić się oraz opisać, skąd pochodzi i ile ma lat. Następnie należy zapytać go o status związku, w którym się urodził (czy małżeństwo zawarte przez rodziców było zgodne z prawem). Jeśli rodzice nie byli prawowicie poślubieni kandydat winien scharakteryzować ich więź. Kolejne pytanie odnosi się do dalszej rodziny, mianowicie czy któryś z krewnych, żyjących lub zmarłych, sprzeciwił się w jakiś sposób religii chrześcijańskiej oraz należy ustalić ewentualne okoliczności tego wydarzenia. Z dzisiejszego punktu widzenia dociekania tego rodzaju nie wydają się bardzo uzasadnione, jednak pytania egzaminu formułowano w dobie szerzącej się reformacji, w okresie Soboru Trydenckiego i wątpliwości dotyczące różnic w wierze były nader częste. Skądinąd nadzwyczaj często widać to również w omawianych *Examina Novitiorum*.

⁸ *Instit. SI*, kol. II, s. 4-5.

Zasady wydania. Uwagi edytorskie

W niniejszym opracowaniu zachowano układ chronologiczny egzaminów, to znaczy daty dziennej przyjęcia do nowicjatu, który jest zgodny z kolejnością w rękopisie¹³. W nielicznych przypadkach, gdy egzamin złożono poza Braniewem, nie wpisywano go w kolejności czasowej przyjęcia do nowicjatu. Egzaminujący zachowywał pierwotną datę wpisu przepisując lub powtórnie egzaminując kandydata.

Pierwsze egzaminy zapisano w sposób niejednorodny – widać wyraźnie, że kierowano się odpowiednimi wskazówkami, jednak przełożeń nie mieli wielkiej praktyki. Z biegiem czasu zapisy stają się bardziej regularne, nawet jeśli zmieniali się egzaminujący, nie ma również skreśleń przy kolejnych numerach kandydatów. W końcowej części rękopisu wpisy stały się regularne (przybyło kandydatów do zakonu), przejawia się to w ich ustalonej formie graficznej, braku skreśleń, drobniejszym i mniej wyraźnym piśmie.

Przełożeń przyjmujących kandydatów starali się przede wszystkim o wyraźne odpowiedzi na pytania stawiane w egzaminie. Natomiast zapis pozostawał kwestią drugorzędną. Wynika z tego ogromna różnorodność zarówno sposobu graficznego opracowania egzaminów, jak również odmienna zasada formułowania odpowiedzi i konkretnych zdań. Wprawdzie wszystkich kandydatów do nowicjatu w Braniewie było tylko 123,

¹³ W dalszej części znajduje się lista wszystkich kandydatów wraz z datą złożenia przez nich egzaminu.

a przyjmujących 11¹⁴, jednak przełożeni ci nie pełnili swych funkcji w sposób ciągły, co rusz zmieniając miejsce pobytu i przerywając swe obowiązki na rzecz innych. Ponadto na podstawie egzaminów można wysnuć wniosek, iż w uzasadnionych przypadkach egzamin spisywał sam kandydat – to dodatkowy czynnik różnicujący formę graficzną tekstu.

Z tego względu postanowiłam nie zachowywać interpunkcji oryginału. Zastrzeżenie to odnosi się przede wszystkim do sposobu numeracji pytań i odpowiedzi. Za obowiązującą przyjąłam zasadę, iż po każdej liczbie oznaczającej numer kolejnego pytania oraz na końcu zdania należy umieścić kropkę. Wyjątek stanowi tutaj sposób zapisywania daty rocznej egzaminów (w niektórych kropkę stawiano po każdej z cyfr). W większości przypadków nie trzymałam się również praktyki oryginału w stosowaniu wielkich i małych liter, gdyż ta zupełnie nie przystawała do zasad edycji dawnych tekstów¹⁵. Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do sposobu zapisywania dat (nazwy miesięcy), nazw własnych oraz słownictwa związanego z religią. Kwestia użycia wielkiej litery w żaden sposób nie odpowiadała przyjętym kryteriom, a raczej samowolnej interpretacji osoby zapisującej egzamin. I tak np. ujednoliciłam zapis przymiotnika *catholicus* bez użycia wielkiej litery, choć zachowałam wielką literę w przymiotnikach określających numer kolejnego dnia miesiąca, rok, itd. oraz w tytułach kolejnych egzaminów, jeśli piszący chciał w ten sposób wyrazić wyjątkowy charakter pierwszego zdania. Określenia odnoszące się do funkcji zakonnych pozostały napisane wielką literą, np. *superior*. W nazwach innego rodzaju: klas szkolnych, przedmiotów (np. *rhetorica*, *grammatica*) pozostawiłam wszędzie małą literę, jakkolwiek zdarzały się słowa zapisane wielką literą. Stosunkowo liczne nazwy geograficzne pozostały tak, jak w oryginale, chyba że zapisano je małą literą, nawet jeśli w rękopisie różniły się ortografią, np.: *Masovia*, *Mazowa*, *Masowia*. Podobnie rozmaite słowa, głównie pochodzenia greckiego, które każdy z piszących notował w odmienny sposób (*rhetorica*, *Retorica*, etc.).

Ponadto stosując się do przyjętych norm, rozwinęłam: znak końcówkowy zbliżony do litery *g* w końcówkę *us*; znak końcówkowy zbliżony do rozwiniętego w dół *s* w formę *um* (lub samo *m*, w zależności od

¹⁴ W osobnym indeksie zamieszczono listę egzaminatorów oraz odpowiednio nazwiska przyjętych przez nich kandydatów.

¹⁵ Ze względu na niejednorodną formę zapisu w opracowaniu korzystałam z dwóch instrukcji wydawniczych: A. Wolffa (A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, „Studia źródłoznawcze”, T. 1, 1957) i K. Lepszego (K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do pol. XIX w.*, Warszawa 1953).

formy gramatycznej); znak poziomy nad samogłoską, względnie kreskowo-apostrofowy przy samogłosce w formę *m*; samogłoskę *e* z akcentem jako *est*, podobnie mniej sformalizowane znaki skrótowe.

Ważniejsze i częstsze skróty używane w egzaminach z Braniewa, które rozwinęłam w pełne formy wyrazowe: *habebû* (habebunt), *lis* (litteris), *pter* (propter), *ě* (est), *nq* (neque), *cotinētur* (continentur), *numq* (nunquam), *eiq* (eique), *pot* (potest), *X* (Christi, Chrystus), *Chri* (Christi), *c`m* (cum), *omnio* (omnino), *q`* (quo, quod, quae), *uterq* (uterque), *libeter* (libenter), *n`ra* (nostra), *annú* (annum, annorum), *qúcumq* (quaecumque), *distributurú* (distributurum), *au`t* (autem), *ppria* (propria), *X-o* (Christo), *ht* (habet), *hbt* (habet), *oronem* (orationem), *abudābant* (abundabant), *domu`* (domum), *nō* (non), *tn* (tamen), *Eccla* (Ecclesia), *quādo* (quando), *hre* (habere), *anum* lub *aum* (animum), *idq* (idque), *sororē unā* (sororem unam), *vo* (vero), *vocat`* (vocatur), *cap* (capite, caput, capitis)¹⁶, również wszystkie nazwy miesięcy zapisane skrótowo.

Pomięłam również wszelkie ozdobniki charakterystyczne dla pisma ręcznego, a także krzyżyki, które piszący stawiali na początku nowej strony lub przy wpisach. Ten zwyczaj był częstszy w pierwszej części rękopisu (przez mniej więcej pierwsze dwa lata).

Wykorzystałam także wszelkie ogólnie przyjęte rozwiązania końcówek, znakowań i nawiasowania. W szczególności rozwinęłam wszelkie powszechnie uznane skróty w XVI w. oddając je w normalnej pisowni, bez znaczenia skrótu. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują skróty odnoszące się do czasu (głównie nazwy dni tygodnia i miesięcy) oraz pieniędzy. Z braku jakiegokolwiek systemu postanowiłam wprowadzić jednolity zapis. Skróty konwencjonalne, oznaczenia wyrazów do określenia funkcji oraz tytułu zdecydowałam pozostawić zawsze w pełnej formie, podobnie mniej częste skrócenia wyrazów służących do oznaczenia przynależności stanowej. Podobnie wszystkie czasowniki, przymiotniki oraz rzeczowniki pospolite rozwinęto w pełnej formie. W wydaniu starałam się zachować formę języka łacińskiego zgodną z oryginałem. Na uwagę zasługuje także zwyczaj, iż imię Wojciech w łacińskiej formie zapisywano najczęściej jako *Albertus*.

W niektórych egzaminach kandydat składał własnoręczny podpis pod zapisem, który sporządził ktoś inny. W takich sytuacjach odmienny charakter pisma oznacza kursywa, w uzasadnionych przypadkach podpisy takie oznaczyłam dodatkowo przypisem wyjaśniającym. W rękopisie

¹⁶ Rozwinęłam *cap*. na *capite* lub inne formy przypadków zależnych, ale tylko w treści zdania, w tytule punktu nigdy.

przekreślono kilka egzaminów oraz nazwiska tych kandydatów, którzy wystąpili z zakonu przed ukończeniem nowicjatu. Odpowiednie uwagi również znajdują się w przypisach.

Liczne daty w tekście podane zostały według kalendarza juliańskiego: liczba oznacza kolejny dzień miesiąca, nazwę miesiąca (zwykle w genetywie) podano w pełnym brzmieniu, na końcu datę roczną. Nie uzupełniałam brakujących elementów (najczęściej roku), natomiast ujednoliciłam sposób podawania daty. Cyfry, zarówno w oznaczeniu dat, jak i numeracji, zachowano zgodnie z tym, co podaje źródło. Wyjątek stanowią te egzaminy, w których numerację odpowiedzi podawano w przypadkach zależnych. Ponadto przyjęto jedną wspólną zasadę: rozwijania pełnych form liczebników w formułach typu: *ex capite tertio* oraz w datach. W punktach spornych kierując się brakiem reguły odnoszącej się do pisowni, uznałam, iż należy postąpić zgodnie z logiką. Wszystkie nazwiska i imiona własne pisałam wielką literą.

Pod tekstem, w przypisach, znajdują się szczegółowe uwagi krytyczne, które odnoszą się do zewnętrznej formy rękopisu. Dla odróżnienia przypisy te zaznaczono kursywą. Do tekstu ciągłego egzaminów dodałam również uzupełnienia i dopiski znajdujące się ponad wierszem lub na marginesach, jeśli należą bezpośrednio do egzaminów lub mają z nimi związek. Podobnie wszystkie poprawki w zapisie biografii, jeśli zostały wykonane ręką pisarza lub pochodzą z epoki. Egzaminy skreślane podałam w pełnej wersji, natomiast uwagę odnoszącą się do skreśleń fragmentu lub przekreślenia całego zapisu w przypisie pod tekstem. W niniejszym opracowaniu przypisów tekstowych jest niewiele, w związku z tym postanowiłam umieścić je pod tekstem. Nad każdym egzaminem starałam się zamieścić krótką informację o kandydacie¹⁷.

Wydanie *Examina novitiorum* stało się możliwe dzięki ojcu prof. Ludwikowi Grzebieniowi, który zechciał mi powierzyć niniejszy tekst i jego redakcję. Do niego też kieruję moje najserdeczniejsze podziękowanie. Pierwotną wersję tekstu (maszynopis) przygotowała pani mgr Ewa Lenz, która odczytała i przepisała większą część rękopisu. Moja praca polegała na zweryfikowaniu i porównaniu materiału łacińskiego, redakcji, uzupełnieniach biograficznych oraz napisaniu wstępu. Mam nadzieję, że *Examina novitiorum* przyniosą pożytek wszystkim tym, którym bliskie jest Towarzystwo Jezusowe i jego polskie dzieje.

¹⁷ Obok form nazwisk, funkcji i dat najważniejszych wydarzeń w życiu, podano krótką charakterystykę osób, a w nawiasie kwadratowym wykaz publikacji oraz podstawową bibliografię.

EXAMINA NOVITIORUM

[1.]

Maciej Chalkovius (Calchovius, Chałkowski), przydomek Craienius, ur. 1535 lub 1536 w Krajewie na Mazowszu, został zwolniony z zakonu w 1570 w Pułtusk z powodu stanu zdrowia. Następnie został proboszczem w Uściu Zielonym koło Buczacza. Po 1592 ofiarował na planowane kolegium we Lwowie 450 złotych polskich. [L. Lukács, *Catalogi*, I, s. 644; J. Poplatek, *Słownik XVI w.*]

Modus¹ practicus examinandi cum ad Societatem quis est assumendus.

Ego Joannes Iacobi Astensis² Rector Collegis Societatis Iesu Bransbergensis, examinaui Bramsbergae die 15 Iunii A. D. 1569 Matthiam Craienum Polonum iuxta sequens examen consuetum³.

Ex primo cap[ite]:

Placuit illi institutum et finis Societatis una cum aliis, quae in primo cap[ite] continentur.

Ex secundo cap[ite]:

Inter impedimenta essentialia nullum habet ex quattuor primis: de quintum dubium est, an sub illo ipsius morbus contineatur, prout stabit iudici P[atris] Provincialis, ad quem ea de re scribitur.

Ex tertio cap[ite]:

¹ Ponad pierwszym egzaminem drobnym pismem napisano: *Examen quo examinati sunt novitii qui Brunspergae ad Societatem admissi sunt.*

² Jan Jakub Jakobi (van Asten Jacobs), ksiądz, ur. 1530 w Asten w Holandii, wstąpił do zakonu 3 II 1563 w Kolonii, zm. 6 VI 1579 w Lowanium. W Polsce pracował do 1566 roku, był drugim rektorem kolegium w Braniewie (1566-1570), gdzie tworzył pierwszy nowicjat, a także misjonarzem w Elblągu (1567-1569). W 1571 roku wyjechał z Polski do Rzymu.

³ Dopisek: *pro scholastico.*

1. Vocatur Mathias Chalkovius Craienius; credit se habere annos 33 aut 34 plus minus. Patria est Miastheczo, natione Polonus.
2. Ex matrimonio legitimo natus est a parentibus catholicis, sed uterque parens defunctus est, pater ab annis 25 aut plus, mater ab annis 5. Necessaria habuerunt, coctor cervisiae erat pater et postea mater mansit in officio.
3. 4. Fratres carnales habet duos, sorores tres: frater unus colit villam, alius in patrimonio remansit; soror una vidua alia coniugata habet mollitorem; tertia virgo apud eandem manet.
5. Nunquam promisit matrimonium vere, nec filium habuit; nisi quod allectus aliquod signum dedit. Sed prudentior factus, recuperavit, neque illam cognovit; illa etiam iam maritata est, ut nullum sit ex illa periculum aut metus.
6. Nihil debet, nec obligatus aere alieno.
7. Nunquam didicit artem mechanicam, legere et scibere didicit in patria, studuit in civitatibus proximis in particularibus Virgilium, Ciceronem et dialecticam audivit.
8. Morbum habet occultum de quo dubium propositum; in manibus est cesura deformitatem habet, qua videri potest; sed nullum exercitium impedit.
9. Votum habet monasticum et peregrinationis ad S[ancantam] Crucem et ad Christi sanguinem; sed in iubileo comutata sunt in alia pia opera.
10. In temera aetate libenter oravit, secrum audiebat fere quotidie genibus flexis orationes devotas, libenter legit contiones, libenter audivit; saepe cogitabat de rebus spiritualibus cum bonis libenter conversabatur, quando eorum copiam habere potuit.
11. Ante annos 8 aut 9 per biennium fere dum inter hereticos versabatur, habuit perturbationes in fide, sed ab Ecclesia non recessit, cui et Societati se et omnia quae incident iudicanda offerre vult.
12. Habuit quidem frequentes scrupulos et vexationes conscientiae, sed in omnibus vult dirigi a Societate, propterea etiam illam ingredi desiderat, ut ab illa dirigatur.
13. Decrevit omnino seculum relinquere etiam ab undecim fere annis quo votum emisit religionis et iam ab uno anno, quo de Societate instructus, cogitavit, si posset recipi, se libenter in illa servire etiam Deo. Nec remissior sed firmior effectus est.
14. Ab uno anno desiderium habuit a quodam bono viro instructus, a Societate cognoscere quid agere debeat: an ire ad monasterium ad quod propter cantum ineptus videbatur an in Societatem posset admitti et in exercitiis quasi vocem Christi intellexit. Ecce hic potest servire Deo, ut iam totus velit a Societate dependere; si ab illa posit decipi, erit optime consolatus, si etiam iudicio illius ad monasterium ire debet et recipi posit etiam se resignat. Cupit dirigi in salutem suam a nostra Societate.

15. Iudicavit sibi institutum hoc valde convenire, si posset admitti: et postulat admitti si potest fieri.

16. Ad ea quae continentur quarto et quinto cap[ite] apte respondit eique placuerunt omnia.

Omnia mihi placuerunt et promitto me dictributurum bona mea, quaecunque post elapsum primum annum probationis praescripserit superior meus legitimus: distribuam autem pauperibus iuxta praescriptum Societatis ut institutum, quod continetur in initio capitis Examinis.

Mathias Chalkovius Craienius propria manu scripsi.

[2.]

Jerzy Budziski (Budziczki, Budicius, Budzinus, Budziiski), ksiądz, ur. 1551 w Budzisku na Podlasiu jako syn Doroty i Pawła, święcenia kapłańskie przyjął 1578 w Wilnie, śluby zakonne złożył 2 II 1593 w Poznaniu, zmarł 24 I 1596 w Jarosławiu. Pracował jako profesor teologii moralnej w Braniewie (1591-1592), prefekt szkół w Poznaniu (1593-1594), był też wicerektorem w Jarosławiu (1595-1596). [L. Lukács, *Catalogi*, I, s. 638; P. Rabikauskas, *Medziaga*, s. 312; J. Warszawski, *Unicus vocationum liber*, s. 73-74, 338-339]

Modus practicus examinandi cum ad Societatem admittuntur.

Ego Joannes Jacobi Astensis collegii braunsbergensis Rector examinavi
Brunsbergae 21 die Junii anno 1569 Georgium Budziski pro scholastico
iuxta sequens consuetum examen:

Ex primo cap[ite]:

Placuit illi institutum et finis Societatis una cum aliis quae in primo cap[ite] continentur.

Ex secundo cap[ite]:

Nullum impedimentum essenziale habuit.

1. Vocatur Georgius Budziskii annos habet 18, patria eius dicitur Budziska, nature masonus.
2. Ex matrimonio legitimo natus, habet progenitores catholicos, nullus fuit hereticus uterque adhuc vivit, ut putat. Pater vocatur Paulus Budziskii, mater Dorothea Budziska. Colunt agrum inde se sustentant et sibi ex suo labore sufficiunt.
3. Subiectus se vult superioris iudicio.
4. Habet duos fratres carnales, sorores sex. Unus frater Pultoviae dat operam litteris et alius domi laborat aut aulae servit. Sorores duae sunt coniugate,

- nobilibus laborant etiam in agro, reliquae quattuor sorores virgines sunt et domi cum parentibus manent.
5. Nunquam promissit matrimonium.
 6. Nihil debet nec obligatus est ere alieno.
 7. Nunquam didicit artem mechanicam, sed in pago quodam Kamieniecz didicit legere et scribere. Postea Pulthoviae per biennium studuit partim grammaticae partim humanitati: nihil habet.
 - 8, 9. in 8 et 9. nihil.
 10. In tenera aetate libenter oravit mane potissimum et vesperi Sacrum fere singulis diebus audivit flexis genibus, votilabat Orationem Dominicam et Salutacionem Angelicam, libenter contiones audivit, cogitavit saepe de rebus spiritualibus cum bonis semper libenter conversatus est.
 11. Nihil habet et si contigeret vult se submittere Societati.
 12. Si qui scrupuli orientur vult se subiicere iudicio coram qui ipsius curam in societate habebunt.
 13. Omnino decrevit saeculum relinquere et Christo in Societate servire. Habuit illud desiderium ab uno anno aut circiter nec fuit unquam in eo factus remissus causam huic desiderio dedit bona vita et conversatio patrum et fratrum pultoviensium.
 14. Et si confirmatus magis fuerit in hoc suo desiderio, dum ab uno aut circiter patri Aschelmano⁴ aperuisset tamen etiam ante omnino desiderabat esse in Societate.
 15. Iudicavit sibi valde convenire Societatis ingressum et postulavit in eandem admitti.
- Ex cap[ite] quarto et octavo:
16. Ad ea quae continentur quarto et octavo cap[ite] apte respondit eique placuerunt omnia.
- Omnia mihi et placuerunt et promitto me distributurum bona mea quandoque post elapsum annum primum probationis praescripserit superior meus legitimus distribuam vere pauperibus iuxta praescriptum Societatis vel institutum quod continetur in initio quarti cap[itis] examinis.
- Georgius Budziskii* propria manu sub scripsit.

[3.]

Franciszek Fabricius, ksiądz, ur. 11 X 1546 w Louvain w Belgii, wstąpił do zakonu 10 IV 1569 w Gandawie, śluby zakonne złożył 25 III w Kolonii, zm. 12 XII 1597 w Fuldzie. Przybył do Braniewa z Louvain 1 VII

⁴ Mowa o Janie Aschermannie, por. przyp. 9.

1569 i tu odbywał nowicjat, następnie nauczał w szkołach w Pułtusku, Wilnie i Braniewie. W 1574 wyjechał do Wiednia. [L. Lucacs, *Catalogi*, I, s. 664; L. Piechnik, *Początki Akademii*, s. 47, 106-108; P. Rabikauskas, *Medziaga*, s. 312, 334; J. Poplatek, *Słownik XVI w.*]

Ego Ioannes Iacobus Astensis Rector Examinavi Franciscum Lovaniumbus iuxta sequens examen consuetum⁵.

Ex primo cap[ite]:

Placuit illi institutum, et finis Societatis una cum aliis quae in primo capite continentur.

Ex secundo cap[ite]:

Nullum impedimentum essentiale habet.

Ex tertio cap[ite]:

1. Vocatur Franciscus Fabritius annos habet 21 patria est Lovanium in Brabantia⁶.

2. Ex legitimo matrimonio natus habuit progenitores catholicos. Cognati Lovanii mandantes obst catholici sunt, noverunt, putat, illos quos Authorque ii habitant aliique [...] frequentare [...]. Quamdiu neque verti sit, patrem et matrem sequor. Nihil quam [...] Anna Carborolo [...] multa infortune [...] sunt.

3. Subducit se superiorum iudicio.

4. Habet duos fratres quorum alter [...] alter [...] est sartor; habet et 5 sorores quarum una coniuncta, altera virgo in [...].

5. 6. Respondit negative et similiter ad 6.

Didicit artem formandi panis et alia, sed non perfecte.

Cognoscit et [...] Lovanii et gramaticam et artes.

8. Saluber nisi quod in duo digiti [...].

9. [...]

12. Similiter respondit ad 12.

Omnino statuit [...] ex 14. [...]

Franciscus Lovaniumbus propria manu subscripsi.

[4.]

Jan Urbanus (Sandomiriensis, Urban, Urbani, Urbanowicz), ur. ok. 1550 w Sandomierzu jako syn Katarzyny Tresciny i nieznanego z imienia ojca, ksiądz od 1569, zm. 31 XII 1587 w Połocku. [FHL, II s. 182; V.

⁵ Dopisek: *pro scholastico*.

⁶ Pozostała część egzaminu jest zupełnie nieczytelna.

Helk, *Die Jesuiten in Dorpat 1583-1625*, „Zeitschrift für Ostforschung” 12 (1963), s. 222; L. Lukács, *Catalogi*, I, s. 803; J. Warszawski, *Unicus vocationum liber*, s. 180-182, 367]

Ego Ioannes Iacobi Astensis, Rector, Examina Bransbergae, Prima Augusti 1569: Ioannem Infrascriptum, iuxta sequens examen⁷.

Ex primo cap[ite]:

Placuit illi institutum et finis Societatis una cum aliis quae in primo capite continentur.

Ex secundo cap[ite]:

1. Vocatur Ioannes Urbanus. Annos habet 19, patria est Sendomiria, natione Polonus est in Novi Polonia.
2. Ex legitimo matrimonio natus est, habuit progenitores catholicos, uterque parens mortuus est. Nomen parentis erat patris: Urbanus, matris Katherina Tresczina. Pater erat barbitonsor, mater illi serviebat in domo gubernatione, necessaria vitae habebat ex labore suo.
3. Subiicit se superioris iudicio.
4. Fratres germanos nullos habet, habet duas sorores quarum una coniugata, altera virgo apud coniugatam manens maritus sororis coniugatus est, barbitonsor.
5. 6. Nihil habet in 5. et 6.
7. Nunquam didicit artem mechanicam, sed Sendomiriae didicit legere et scribere.
8. 9. Nihil habet in 8. et 9.
10. In tenera aetate libenter oravit. Mane potissimum et vesperi genibus flexis, sepe audiebat Sacrum genibus flexis, potissimum eo tempore, quo serviebat Nuntio Apostolico. Inter orandum sepe recitabat Orationem Dominicam et Salutationem Angelicam, et orationes impressas, de feria libenter audiebat conciones. Cogitabat aliquando de rebus spiritualibus, et cum bonis libenter conversabatur, quando illorum potuit habere copiam.
11. Nihil tale habet et si contingerit, vult se submittere iudicio Societatis.
12. Eodem modo respondit ad 12.
13. Omnino decrevit seculum relinquere et desideravit ante duos annos primum ordinem franciscanorum suscipere. Priusquam Societatem cognovisset, paulo post illam cognitam ingredi desideravit eorum bona vitam, nec in eo proposito fuit remissor unquam.
14. A duobus annis a Domino prospero Nauclerio Italo audiens Societatis commendationem propositum habuit in ea vivendi neque ab ullo de Societate ad id motus est quod nullum de Societate adhuc viderat.

⁷ Dopisek: *pro scholastico*.

15. Iudicavit valde sibi convenire Societatis ingressum, et postulavit in eandem admitti.

Ex cap[ite] quarto et octavo:

Ad ea quae continentur in quarto et octavo cap[ite] apte respondit eique omnia placuerunt.

Omnia mihi placuerunt. *Ioannes Urbanus* propria manu subscripsit.

[5.]

Maciej Oszciegala (Oszciegala, Ostigala, Ostrzegala, Oszegala) brat zakonny, ur. 1549 w Zakroczymiu na Mazowszu jako syn Anny i Macieja, zm. 6 XI 1570 w Braniewie. [L. Lukács, *Catalogi*, I s. 744; J. Poplatek, *Słownik XVI w.*]

Ego Ioannes Iacobus Astensis, Rector Bransbergae examinavi 5 Septembris 1569 infrascriptum pro coadiutore temporali iuxta sequens examen.

Ex primo capite:

Placuit illi institutum et finis Societatis una cum aliis, quae primo capite continentur.

Ex primo cap[ite]:

Nullum impedimentum essentielle habuit.

Ex tertio cap[ite]:

1. Vocatur Mathias Oszciegala, annos natus 20 autem. Patria Zakroczim, natione Polonus Mazovius.
2. Ex matrimonio legitimo natus. Habuit progenitores catholicos. Neque patrem neque matrem habet. Pater obiit ab annis 18, mater ab annis 6 et ½. Pater vocabatur Mathias, mater Anna. Pater erat sartor et consul civitatis. Mater regebat domum, neque abundabant, neque egebant, sed vitae necessaria habebant.
3. Subiicit se et iudicium suum iudicio superioris.
4. Fratres carnales habet suos, quorum unum est haereticus, ut putat, et unam sororem. Maior natu habet uxorem, et concionator haereticus. Soror est coniugata, iunior frater est pellifex.
5. 6. Ad quantum et sextum respondet negative.
7. Est sartor. Scit legere et scribere polonice, latine quidem legit sed non intellegit.
8. 9. Nihil habet in 8 et 9.
10. In tenera aetate aliorum exemplo excitatus, libenter orabat audiebat Sacrum, et quamvis non semper certas preces dixerit, mane tamen et vespere, et etiam interdum suspiriis, et sanctis cogitationibus Deo se solet commendare, diebus festis sacrum et concionem audiebat.

11. Nihil habet et si contingeret, vult suum iudicium submittere iudicio Societatis.
12. Quantum ad scrupulos et difficultates paratus est se suumque iudicium submittere suis superioribus.
13. Omnino decrevit saeculum relinquere, et sequi Christum, Domini consilia. Ante biennium volebat relicto saeculo fieri franciscanus, sed occurrebat impedimenta, quia non potuit satis facere in cantu et aliis. Itaque circa festum Corporis Christi, elapsum 69 Pultoviam adveniens adiecit animum ad Societatem et ab illo tempore orationis saepe incidens facit cogitatio, quod ista omnia sunt transitoria et plena periculis, quaerenda quod esse aeterna in Societate.
14. Prorsus deliberatum habet, in Societate primum servire, a nullo ad id saeculo morum asserit, nisi dum ageretur hoc saeculo desiderio Pultoviae. Aperuit se sartori, qui commendavit desiderium, illaque comendationes magis fuit confirmatus licet et diu ante propositum firmum habuisset.
15. Iudicavit sibi valde hoc institutum convenire et postulat admitti.

Ex cap[ite] quarto et sexto:

16. Ad ea quae continentur in quarto et octavo cap[ite] apte respondit eique placuerunt omnia.

Omnia mihi placuerunt et promitto me distaturum bona mea quodcumque post elapsum primum annum probationis perscripserit superior meus legitimus, distribuam vero pauperibus iuxta praescriptum Societatis vel institutum quod continentur in initio quarti cap[itis] examinis.

Mathias Osczegala manu propria subscripsit.